

УДК 330.16:340.11

О. В. ОВСІЄНКО

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри економічної теорії
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, Харків
olga_ovsienko@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-6467-9396

О. О. ЧУПРИНА

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри економічної теорії
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, Харків
geraklus@yandex.ru
ORCID ID: 0000-0002-4546-2669

**ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ТА ПРАВО:
АНАЛІЗ ВЗАЄМОДІЇ¹**

Виявлено та розкрито взаємозв'язки між тіньовою економікою та правовою системою. Доведено, що правовий каркас вітчизняної економіки створює достатню економічну мотивацію для масового перебування її суб'єктів у неформальному секторі. Визначено умови економічної зацікавленості учасників неформального сектору у створенні та дотриманні ефективних норм і правил господарської поведінки.

Ключові слова: тіньова економіка, неформальні економічні відносини, правова система, витрати законслухняності, витрати позалегалності.

JEL Classification: B41, K00, O17.

¹ Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Соціально-економічна модернізація України та формування інноваційної моделі розвитку» (№ державної реєстрації 0111u000961) та фундаментального дослідження «Науково-теоретичні проблеми формування, розвитку та інституційної побудови правової економіки в Україні» за рахунок видатків державного бюджету (№ державної реєстрації 0115U000326).

Постановка проблеми. Тіньова економіка в Україні вже давно набула системного характеру: навіть за офіційними оцінками у I кварталі 2015 р. її обсяг склав 47% від ВВП [1, с. 4]. Прийнято вважати, що поширення неформальних економічних відносин тісно пов'язане з нераціональністю правового режиму, внаслідок чого переваги участі у тіньовому секторі перевищують збитки. Незважаючи на масове суспільне невдоволення ситуацією, що склалася, помітні зрушення у правовому режимі, спрямовані на подолання перешкод тінізації, майже відсутні. Ураховуючи, що формування системи права відбувається у відповідь на об'єктивні потреби суспільства, можна зробити припущення про вигідність тіньової діяльності, яка блокує запит на формування правової економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зв'язки між тіньовою економікою та інститутом права активно досліджуються в економічній науці (С. Баранов [2], Г. Беккер, О. Бессонова [3], П. Гуттман, С. Ковальов, Ю. Латов [4], Л. Колеснікова [5], М. Ромер, Е. де Сото [6], В. Танзі, Е. Файг, К. Харт, Ф. Шнайдер [7] та ін.). Теоретичною платформою цих досліджень є неоінституціональний підхід, згідно з яким економічні суб'єкти порівнюють витрати й доходи, пов'язані з дотриманням законів, та витрати й доходи, зумовлені переходом у неформальний сектор. Найбільш системно цей підхід представлений у роботах Е. де Сото, який пояснює готовність діяти поза законом раціональною оцінкою витрат законслухняної поведінки. Е. де Сото виходить із того, що вади державного регулювання та недосконалість правової системи призводять до збільшення таких витрат та стають причиною поширення неформальних економічних відносин. Методологія де Сото підводить до того, що суб'єкти тіньового сектору економічно зацікавлені в удосконаленні правового режиму [6, с. 177]. Проте системний характер тіньового економічного порядку у вітчизняній господарській системі змушує сумніватися у вірності такого припущення.

Формулювання цілей. Метою статті є виявлення та розкриття взаємозв'язків між тіньовою економікою та правом, а також визначення умов економічної зацікавленості учасників неформального сектору у створенні та дотриманні ефективних норм і правил господарської поведінки.

Виклад основного матеріалу. Аналіз взаємодії тіньової економіки та права доцільно проводити за двома напрямками:

– по-перше, оцінюючи вплив правової системи на розвиток неформальних господарських відносин, для чого необхідно виявити та розкрити ті особливості правового режиму, які створюють у суб'єктів господарювання стійку економічну мотивацію для переходу в тіньовий сектор та подальшої активної участі у ньому;

– по-друге, оцінюючи вплив тіньової економіки на формування та функціонування правового режиму господарської діяльності, що дасть можливість визначити економічні передумови зацікавленості суб'єктів неформального сектору в удосконаленні норм правового режиму, а також виявити суб'єктів, які можуть виступити провайдерами суспільних змін.

Такий аналіз, на нашу думку, доцільно будувати на принципах, що дають можливість абстрагуватися від конкретної ролі суб'єкта у господарському процесі та перейти до аналізу його поведінки як громадянина, який оцінює економічну вигідність системи права. Традиційно у новій інституціональній теорії такими принципами є:

– принцип методологічного індивідуалізму, згідно з яким «усі економічні феномени пояснюються через індивідуальні дії економічних агентів» [8, с. 8]. Оскільки для поточного аналізу принципово важливо оцінювати витрати законслухняності або нелегальності саме для окремих індивідів, а не для інституціональних суб'єктів (фірма, держава), методологічний індивідуалізм, незважаючи на критику, якої він активно зазнає (див., зокрема, [8]), є найбільш придатним принципом, адже «дозволяє... розглядати поведінку фірм у термінах максимізації корисності менеджерів, які реально контролюють ту чи іншу фірму, так само і державу – у термінах максимізації корисності чиновників, політиків або груп з однорідними економічними інтересами» [9, с. 36];

– принцип обмеженої раціональності, згідно з яким економічні суб'єкти прагнуть діяти раціонально, але у дійсності мають цю здатність лише в обмеженій мірі [10, с. 44–52]. Утілюючи цей принцип, суб'єкти порівнюють витрати, пов'язані з дотриманням вимог правового режиму, з витратами на здійснення неформальної діяльності. Одна з найбільш відомих спроб виявити якісний склад таких витрат та оцінити їх кількісно належить Е. де Сото. Витрати законслухняності розглядаються ним як сума витрат доступу (на реєстрацію бізнесу, придбання ліцензій, землевідведення тощо) [6, с. 132–133] та витрат продовження діяльності (сплата податків, бюрократичні процедури, дотримання стандартів, втрати від неефективної системи судочинства, негарантованість прав власності тощо) [6, с. 133–150]. До витрат позалегалності віднесено витрати на ухилення від покарання (у тому числі хабарі), витрати на трансферт ресурсів з неформального сектору до легального (непряме оподаткування, інфляційні витрати, різниця у проценті на запозичений капітал), витрати, пов'язані з порушенням контрактів, витрати на використання не-контрактного права [6, с. 151–170].

З одного боку, передбачається, що перехід до неформального сектору здійснюється, якщо витрати на законслухняну поведінку перевищують витрати, пов'язані з діяльністю в тіньовому секторі. З другого боку, легалізую-

чись, суб'єкт автоматично позбавляється витрат на ведення тіньової діяльності. Однак такий підхід потребує розширення та уточнення, адже не враховує щонайменше двох важливих аспектів:

– по-перше, фігурантами неформального сектору є не тільки суб'єкти, зайняті продуктивною діяльністю, а й суб'єкти, які уможливають «тіньовий економічний порядок» (чиновники-корупціонери) та обслуговують його (власники конвертаційних центрів, банків-мийок тощо). Їх діяльність априорі неможлива в межах закону;

– по-друге, поза увагою залишаються особливості «сірого» сегмента тіньової економіки [5, с. 58–61], де економічна діяльність має двоїстий характер та відбувається частково за законом, а частково поза його межами.

З огляду на це принцип раціональності передбачає не просто оцінку витрат законослухняності/позалегалності, а чисті переваги, які можуть бути оцінені як різниця між доходами і витратами законослухняності та доходами і витратами позалегалності. Найчастіше економічна мотивація участі в тіньовому секторі містить такі складові.

1. *Уникнення витрат, пов'язаних з регулюванням бізнесу.* Ця складова для вітчизняних економічних суб'єктів є важливою, але не принциповою. Незважаючи на те, що витрати, зумовлені недосконалістю дозвільних процедур, є значними (див. таблицю), більшість суб'єктів не може їх уникнути при переході у тіньовий сектор, оскільки працює в його «сірому» сегменті. На жаль, точні дані про структуру тіньової економіки в Україні навести неможливо, оскільки спеціальні дослідження з цього приводу не проводилися. Проте визнання того, що «суб'єкти економічної діяльності активно використовували схеми приховування частини прибутків, у тому числі такі, як поширення збитковості та неплатежів в економіці» [1, с. 4], свідчить про переважання саме «сірого» сегмента, де економічна діяльність відповідає чинному законодавству, але періодично виходить за межі правового поля [5, с. 58].

Т а б л и ц я

**Окремі показники рейтингу сприятливості ведення бізнесу
«Doing Business – 2016» (складено за даними [11])**

Показники	Україна	Європа та Центральна Азія	ОЕСР
Кількість податкових платежів на рік	5,0	19,2	11,1
Час, витрачений на підготовку звітності та сплату податків на доходи корпорацій, на додану вартість та відрахувань на соціальне забезпечення, годин/рік	350,0	232,7	176,6

Закінчення таблиці

Показники	Україна	Європа та Центральна Азія	ОЕСР
Час на прикордонний та митний контроль при експорті/імпорті, годин/рік	26/52	28/23	15/9
Час, витрачений на оформлення документів при експорті/імпорті, годин/рік	96/168	31/27	5/4
Вартість оформлення документів при експорті/імпорті, доларів США	292/292	144/108	36/25
Час, витрачений на підключення до системи електропостачання, днів/рік	263	118,5	77,7
Вартість підключення до системи електропостачання, % доходів на душу населення	795,3	440,2	65,1

За таких умов удосконалення правового режиму регулювання бізнесу, на-самперед шляхом усунення адміністративно-регуляторних бар'єрів (наприклад, заходи, вжиті останнім часом в Україні [1, с. 14–16]), є вагомим чинником зміни співвідношення між витратами законотрудиності та позалегалі-ності. Якщо витрати законотрудиності зменшаться, у частини суб'єктів може з'явитися мотивація для легалізації. Але оскільки це не єдиний мотиваційний чинник, ефективність його дії має оцінюватися тільки в сукупності з іншими чинниками.

2. *Уникнення податків.* Чиста вигода оцінюється як співвідношення до-даткових доходів, з одного боку, та відповідальності за несплату податків, а також витрат, пов'язаних з трансфертом капіталу з неформального до фор-мального сектору, з другого боку. Найбільш поширеними способами уник-нення податків є: 1) оптимізація зобов'язань; 2) ухилення від сплати.

У першому випадку ризику відповідальності мінімальні, адже формально діяльність не є протиправною. Тому економічні суб'єкти концентруються на оцінці ефектів від розширення власних споживчих можливостей та витрат на «легалізацію» доходів. Важливу роль у цьому процесі відіграє порівняння вигод, набутих від реалізації конституційно закріплених прав, та власних ви-трат, пов'язаних з їх утіленням. Оскільки користування деякими правами (окремі складові соціального забезпечення, медичне забезпечення) не викли-кає в індивіда додаткових особистих витрат (наприклад, за Конституцією України медичне забезпечення є безкоштовним), економічно вигідною для працездатного зайнятого населення стає мінімізація офіційно отриманих до-ходів. Актуальність «економії» посилюється значними за обсягом тіньовими

платежами, які індивідам доводиться здійснювати при отриманні різноманітних послуг – освітніх, медичних, адміністративних. Таким чином, унормований у Конституції України господарський порядок створює достатню економічну мотивацію у значної групи населення для переходу в неформальний сектор. Раціональним способом поведінки стає саме напівлегальна діяльність.

У другому випадку, коли економічні суб'єкти повністю ухиляються від сплати податків, витрати на уникнення покарання, а також втрати від понесеної відповідальності можуть бути значними. Тому така діяльність менш поширена, ніж податкова оптимізація, та охоплює або надрентабельні зaborонені види активності (торгівля зброєю, наркотиками, людьми), або ті види активності, які не пов'язані зі значним порушенням закону та прав інших суб'єктів (разові підробітки тощо).

За таких умов актуальним напрямом протидії тіньовій економіці може стати: по-перше, відновлення у конституційному господарському порядку порушеного зв'язку між соціально-економічними правами та обов'язками громадян; по-друге, ускладнення трансферту капіталу з неформального до формального сектору, насамперед шляхом запровадження моніторингу витрат, обмеження готівкового обігу в розрахунках.

3. *Розширення неоплаченого доступу як до приватних ресурсів* (використання нелегальної праці; штучно створена асиметрія у реалізації контрактних прав), *так і до суспільних* (набуття особливих режимів ведення бізнесу завдяки використанню влади для реалізації приватних бізнес-інтересів). Зазначимо, що в багатьох випадках це відбувається на формально законних підставах, тому витрати на уникнення відповідальності мінімальні. Так, обмеження, установлені НБУ на вилучення повної суми вкладів, термін яких завершився (2014–2015 рр.), суперечать чинному законодавству, проте саме ними вимушено керувалися комерційні банки, отримавши неоплачений доступ до приватних ресурсів. На жаль, відповідальність за такі дії розмита: при зверненні до судової системи відповідачем стає сторона, яка порушила контрактні угоди, а не конкретні представники колегіальних державних інститутів, які прийняли завідомо неправові рішення та змусили керуватися ними сторони приватної угоди. Це підживлює корупційне поле та мотивує групи з особливими інтересами більш активно брати участь у процесі отримання «ренти влади».

4. *Утворення доходів, джерелом яких є тіньова економіка*: доходів від інфраструктурного забезпечення тіньового сектору (зокрема, трансферту капіталу з легального до нелегального сектору та навпаки); доходів від використання владних або експертних повноважень (хабарі, «відкати» тощо). Оцінка чистих переваг зводиться до порівняння величини доходів та витрат на їх отримання, у тому числі витрат на уникнення покарання. В обох випадках значну роль в оцінці витрат відіграє складність легалізації доходів: чим

вона вища, тим менші чисті переваги. Важливо вказати і на те, що персоніфікувати осіб, які використовують владні повноваження задля реалізації бізнес-інтересів, доволі важко, оскільки найчастіше суб'єктами рішень про розподіл ресурсів є колегіальні державні органи.

5. *Захист прав власності та збереження активів.* Як правило, пов'язаний для суб'єкта неформального сектору із систематичними витратами на уникнення покарання та розголошення інформації. Проте ці витрати можна розглядати і як своєрідні інвестиції у підтримку необхідних контактів з представниками влади, які значно спрощують подальшу участь у неоплаченому використанні ресурсів, що не належать суб'єкту. Слід вказати на те, що за сучасних умов дешевшим способом збереження активів є їх захист іноземними системами права.

Висновки. Мотиви участі економічних суб'єктів у тіньовому секторі господарювання багато в чому визначаються правовим режимом регулювання господарської діяльності. Адже економічні суб'єкти оцінюють чисті переваги участі у неформальному секторі як різницю між доходами й витратами законослужняності та доходами й витратами позалегалності.

Аналіз ключових переваг, які отримують від участі в тіньовій економіці українські суб'єкти господарювання, показав, що правовий каркас вітчизняної економіки створює достатню економічну мотивацію для масового перебування її суб'єктів у неформальному секторі. Його найбільшими вадами є: недосконалість дозвільних процедур та численні адміністративно-регуляторні бар'єри на шляху розвитку бізнесу; порушення зв'язку між соціально-економічними правами та обов'язками громадян (коли користування деякими правами, зокрема окремими складовими соціального та медичного забезпечення, не зумовлює додаткових особистих витрат); розмитість відповідальності за прийняття владними суб'єктами рішень, які впливають на розподіл ресурсів. У результаті відбувається викривлення мотивів господарської поведінки. Для індивідів є економічно вигідним правовий режим, який заохочує участь у тіньовому секторі. Це гальмує активізацію суспільних зрушень у сфері розбудови правової економіки. Тому подальші дослідження в цій сфері доцільно спрямувати на визначення конкретних заходів, які б сприяли підвищенню економічної зацікавленості громадян у формуванні ефективних норм господарської поведінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Тенденції тіньової економіки в Україні (I квартал 2015 р.) [Електронний ресурс] / М-во екон. розвитку і торгівлі України. – Режим доступу: <file:///C:/Users/ADM/Downloads/ТЕНДЕНЦІЇ%20ТІНЬОВОЇ%20ЕКОНОМІКИ%20.pdf>.

2. Баранов С. О. Тіньова економіка: сутність, причини, соціально-економічні наслідки та шляхи подолання в Україні / С. О. Баранов // Вісн. Нац. акад. держ. упр. при Президенті України. – 2015. – № 3. – С. 47–55.
3. Бессонова О. Э. Институциональный кризис и возможности его преодоления / О. Э. Бессонова // Обществ. науки и современность. – 2014. – № 4. – С. 77–86. – Режим доступа: http://razdatok.narod.ru/Bessonova_Olga_Ernestovna.html.
4. Латов Ю. В. Теневая экономика : учеб. пособие / Ю. В. Латов, С. Н. Ковалев ; под ред. В. Я. Кикотя, Г. М. Казиахмедова. – М. : Норма, 2006. – 336 с.
5. Колесникова Л. А. Неформальный сектор: издержки «переходности» или отражение социального самосознания? / Л. А. Колесникова // Обществ. науки и современность. – 2002. – № 5. – С. 48–65.
6. De Soto E. The Other Path: The Economic Answer to Terrorism / Ernando de Soto. – N. Y. : Basic Books, 2002. – 273 p.
7. Schneider F. The Shadow Economy: An International Survey / Friedrich Schneider, Dominik H. Enste. – Cambridge University Press, 2016. – 226 p.
8. Кирдина С. Г. К переосмыслению принципа методологического индивидуализма : доклад / С. Г. Кирдина. – М. : Ин-т экономики РАН, 2013. – 54 с.
9. Шаститко А. Е. Новая институциональная экономическая теория : монография / А. Е. Шаститко. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Экон. фак. МГУ : ТЕИС, 2002. – 591 с.
10. Williamson O. The Economic Institutions of Capitalism. Firms, Markets, Relational Contracting / Oliver E. Williamson. – N. Y. : The Free Press, 1985. – 450 p.
11. Doing Business – 2016 [Електронний ресурс] : Economy Rankings / World Bank Group. – Режим доступа: <http://www.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/ukraine/>.

REFERENCES

1. Tendenciya tin'ovoy ekonomiky' v Ukrayini (I kvartal 2015 r.) / Ministerstvo ekonomichnogo rozvy'tku i torgivli Ukrayiny' (2015). Retrieved from: <file:///C:/Users/ADM/Downloads/ТЕНДЕНЦІЇ%20ТІНЬОВОЇ%20ЕКОНОМІКИ%20.pdf>.
2. Baranov S. O. (2015). Tinova ekonomika: sutnist, prychny, sotsialno-ekonomichni naslidky ta shliakhy podolannia v Ukraini. Visnyk Nats. akad. derzh. upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy, 3. 47–55.
3. Bessonova O. E. (2014). Instytutionalnyi krizis i vozmozhnosti ego preodoleniya. Obschestvennyie nauki i sovremennost, 4. 77–86.
4. Latov Yu, Kovalev S. N. (2006). Tenevaya ekonomika. M. : Norma.
5. Kolesnikova L. A. (2002). Neformalnyiy sektor: izderzhki «perehodnosti» ili otrazhenie sotsialnogo samosoznaniya? Obschestvennyie nauki i sovremennost, 5. 48–65.
6. De Soto E. (2002). The Other Path: The Economic Answer to Terrorism. N. Y. : Basic Books.
7. Schneider F., Enste D. H. (2016). The Shadow Economy: An International Survey. Cambridge University Press.
8. Kirdina S. G. (2013). K pereosmysleniyu printsipa metodologicheskogo individualizma. M. : Institut ekonomiki RAN.

9. Shastitko A. E. (2002). Novaya institutsionalnaya ekonomicheskaya teoriya. M. : Ekonomicheskii fakultet MGU, TEIS.
10. Williamson O. (1985). The Economic Institutions of Capitalism. Firms, Markets, Relational Contracting. N. Y. : The Free Press.
11. Doing Business – 2016. (2016). Economy Rankings / World Bank Group. Retrieved from: <http://www.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/ukraine/>

Стаття надійшла до редакції 09.10.2016.

О. В. ОВСИЕНКО

кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры экономической теории Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, Харьков

Е. А. ЧУПРИНА

кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры экономической теории Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, Харьков

**ТЕНЕВАЯ ЭКОНОМИКА И ПРАВО:
АНАЛИЗ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ**

Выявлены и раскрыты взаимосвязи между теневой экономикой и правовой системой. Доказано, что правовой каркас отечественной экономики создает достаточную экономическую мотивацию для массового пребывания ее субъектов в неформальном секторе. Определены условия экономической заинтересованности участников неформального сектора в создании и соблюдении эффективных норм и правил хозяйственного поведения.

Ключевые слова: теневая экономика, неформальные экономические отношения, правовая система, издержки законопослушания, издержки вилегальности.

O. V. OVSIENKO

Ph.D. in Economics, associate Professor of the Economic Theory Department Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv

O. O. CHUPRINA

Ph.D. in Economics, associate Professor of the Economic Theory Department Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv

**THE SHADOW ECONOMY AND LAW:
THE ANALYSIS OF THE INTERACTION**

Problem setting. The subjects of the shadow sector is economically interested in its improvement. However, the systemic nature of the shadow economy in Ukraine makes one doubt the loyalty of such assumptions.

Recent research and publications analysis. The communications between the shadow economy and law Institute have been actively studied in Economics (S. Baranov, G. Becker, O. Bessonova, P. Guttman, S. Kovalev, Yu. Latov, L. Kolesnikova, M. Romer, E. de Soto, V. Tanzi, E. Feige, K. Hart, F. Shnyder, and others). The theoretical platform of these studies is the neo-institutional approach, most systematically presented in the works of E. de Soto.

Paper objective. The article's purpose is to determine the conditions of economic interest of the participants of the informal sector in the creation and observance of effective norms and rules of economic behavior.

Paper main body. The author determines the basic directions of the analysis of the interaction between the shadow economy and law: identifying features of the legal regime that create in individuals sustained economic motivation to switch to the shadow sector; the definition of the economic preconditions the concernment of the constituent entities of the informal sector in improving the system of law. The author analyzed key benefits that get from participation in the shadow economy Ukrainian business entities.

Conclusions of the research. The article is proved that the legal framework of the domestic economy creates sufficient economic motivation for mass stay of its subjects in the informal sector: imperfection licensing procedures and numerous administrative and regulatory barriers in the way of business development; interruption of the connection between socio-economic rights and duties of citizens; the blur of responsibility for the adoption decisions of the power actors that affect the allocation of resources. The result is distorted motives of economic behavior. As a result, of the motives for economic behavior are distorted.

Short Abstract for an article

Abstract. The article is proved that the legal framework of the domestic economy creates sufficient economic motivation for mass stay of its subjects in the informal sector. The article is determined the conditions of economic interest of the participants of the informal sector in the creation and observance of effective norms and rules of economic behavior.

Key words: shadow economy, informal economic relations, the legal system, the costs of compliance, costs illegality.